

širší, nemůže být názorem postavy, ale umělce a umění. V literárním díle a stejně tak ve vědě platí ne registrace artikulací, ale vytvoření prostoru pro ně.

Překračovat a porušovat hranice žánrů může být užitečné, a pro nás dnes dokonce nutné, ale nesmí to být projevem toho, že jsme látkou zahlceni. Toneme-li, počínáme si neartikulaně. Plavání je artikulací a o tu se nám jedná – že je moře krásné a strašné, to se ví. K danosti je nutno vyjít od sebe, od svých kontrolovaných a vědomých postojů, ne z tradičních představ o ní. Nepotřebujeme se odfejetonizovat, odfolklorizovat, odzvláštnit, odnádlnit, odřemeslnit, to snad ani nejde, spíše být si vědomi svého stavu, analyzovat jej, být nad ním, umět s ním zacházet. Aktivně se účastnit skutečnosti, a ne být vtlačeni do té, která zbyla.

Že ti, kterým o něco jde, dávají všanc svou intimitu, charakter, city a schopnosti, to se k jejich dílu nepočítá a nikdy nepočítalo. Bezmála každý, kdo se na oficiálně nepřiznané tvorbě a vědě podílí, dává u nás v sázku existenci svou a svých bližních až do třetího kolena. Jen někdy je mu i prostředkem k obživě; a opět s konečnou hodnotou práce to nemá co společného, ani s vnějším významem. Zmizelo to povrchní, totiž zabydlený svět literatury a jejích žánrů a s ním i vzájemné podpírání, institucionální odborné zázemí, společné perspektivy, ale přitom jejich přelud nám stále dýchá na záda. Koho máme za sebou? Co nás čeká? Jen život sám. Ještě že je úspěch relativnější než prohra, ještě že si lze podmínky ztížit. Jediným vkladem je vše, a nic jiného taky nemáš. Co potom záleží na výsledku?

Brno, léto 1980; 2001

PARALELNÍ POLIS A ZÁPADNÍ VĚDĚNÍ

Zapomněli Evropané, kdo jsou?

Zdá se, že pro západní Evropu dějiny už byly. Vědomí dějin bylo vystřídáno pouhým věděním, tříští antikvit a nejnovějších zase zpráv, uspořádaných akademickou vědou či žurnalistickými komentáři. Právě v okamžiku nebyvalé dějinné dynamiky uchyluje se intelektuální Evropa do závětří teorií středního dosahu, nadčasovosti systémového přístupu, ahistoričnosti strukturalismu, katedrového vědění a gnostic-kých učení konstruovaných tak, aby vysvětlily vše – od marxismu po psychoanalýzu.

Co se chce vidět, jsou stromy, nikoli les. Ten totiž představuje, stejně jako v pohádce, symbol nebezpečí. Tak pojem totalitarismu byl odsunut jako nevědecký, neverifikovatelný, co zbývá, jsou jen jednotlivé stromy, jednotlivá dílčí tvrzení; existence lesa se popírá. Totalitarismu se upírá existence také proto, že vytyčení jeho pojmu předpokládá srovnání s jinými normami, než jsou ty jeho vlastní. Dobrá, ale proč už nikoho nezajímá, že on sám se srovnáním vymezuje a že hodnotová měřítko totalitních režimů nejsou slučitelná s hodnotami jeho obětí? To, že je viděn jako celek zevnitř, očima porobených, není respektováno. Vypovídá to o snaze házet nepříjemné věci pod stůl, jednat ze dne na den, nesvazovat si ruce vlastními normami, jen přežít. Dábla nebylo nikdy radno nazývat jeho jménem, ani mu vyčítat jeho drápy. Je-li už zde, je třeba mu vycházet vstříc, nedráždit ho a předpokládat, že nás spojuje společná racionalita, nebo aspoň doufat – jak to činí teorie konvergence či eurokomunismu –, že totalitarismus se bude racionalizovat. Vzpomeňme si přitom na osud nebohého prezidenta Beneše, který svého času tvrdil, že západní demokracie a sovětský režim se shodují ve svém univerzalizmu, humanismu, internacionalismu, pacifismu, racionalismu a intelektualismu.

Poměr k celku je zde narušen hned natřikrát. Prvně se nevidí celek toho, čemu je Evropa vystavena zvenku i uvnitř, dále se ztrácí sama

jednota Evropy a posléze se neklade s dostatečnou naléhavostí základní otázka celku člověka, světa a dějin. Opomíjí se, že „život je životem každého z nás“ (Ortega y Gasset). Neschopnost vzít existenci totalitarismu na vědomí, je jedním ze svědectví, že sama Evropa přestává být integrální, nepojímá se jako celek a přeměňuje se na soubor vnějších jednotlivostí, stává se předlohou jakéhosi „roman nouveau“. Kazimierz Brandys zjišťuje dnes s trpkostí, že snad už jen v Polsku a Československu nalezneme naivní víru v jednotu evropské kultury. Nevidí se ani to, čemu je dnes evropský člověk podřizován, totiž organizaci, která se stává samoučelnou. Uspořádání vědění převládá nad věděním samým, dochází k záměně tradice, konsenzu a morálky jejich organizací. Vědy o člověku a společnosti se proměňují v jednu neosobní pořádací soustavu, jež nahrazuje spolu s profesionálně vedenou masovou kulturou jednotu evropské kultury. Schéma vědění o světě nastupuje na místo obrazu světa. Navíc organizace vědění a rozhodování se stále více překrývají.

Náhradou celku jsou nejen schémata, ale také utopie, likvidující celek dosazením pouhých obrazů. Vizionářská levice odmítá pojem totalitarismu stejně jako reální politikové a obchodníci, byť z jiných důvodů: pro ni je narušením jejího sebeobrazu. Dnes už zbývají kromě povšechné utopie lyrismu (jak ji podle Milana Kundery nazval Václav Bělohradský) jen ty malé: od představ o jednostranném odzbrojení po avantgardy všech možných orientací. Jorge L. Borges konstatuje, že „Evropané zapomněli, kdo jsou“.

Odmítnutí Ptáka Ohniváka

Evropskému člověku z podzemí totalitarismu se naopak jeví jeho příkrov v ostrých konturách. Fjodor M. Dostojevskij v *Zápisích z podzemí* píše: „...tehdy uvidíme, jak zavládnou nové ekonomické vztahy, které budou určeny s matematickou přesností, a to tak dokonale, že všechny otázky ihned zmizí, protože budou nalezena všechna řešení. Uvidíme Ptáka Ohniváka.“ Ptáku Ohniváku dává Dostojevskij a snad i disent jednoznačnou odpověď. „...uprostřed této blaženosti povstane náhle gentleman málo slušného vzezření, nebo s výrazem zpátečnickým a posměšným, který řekne s pěstmí na boku: „Nuže, pánové, neshodíme

jedním kopnutím celé toto rozumné řešení jen proto, abychom poslali logaritmy k čertu a mohli si znovu žít po svém?“

Snad právě proto, že totalitarismus je umělý a antidějinný – zrušil totiž otázky a ponechal jen odpovědi –, představuje se jako výrazný celek. Jeho podstatou je totiž právě vůle celkem být, být všeodpovědí. Celkem nahlédnutelným už jen díky tomu, že on sám se jím nazývá, a tím se právě liší od anonymních neosobních schémat narůstajících na Západě. Nezapomeňme, že totalitní systémy, jak uvedl Václav Havel ve své řeči pro Toulouse,¹ představují „vypouklé zrcadlo zákonitých důsledků západního racionalismu“.

Ta odkrytost může být člověku z podzemí výhodou; může, ale nemusí. Vůči totalitě jsou objekty její moci nivelizovány svou bezmocí a nezbyvá jim než tento celek odmítat. To platí zejména od doby, kdy padly poslední iluze o pozitivnu utopické pseudorevoluce. Do té doby se naopak exkulpovalo ve jménu celku, ve jménu utopie to, co se označovalo za její výstřelky.

Odmítnutím režimu jako celku má objekt jeho vlády možnost stát se subjektem a individuem, stává se odpovědný jen svému svědomí. Teprve nyní může obsáhnout celek, byť jen celek totality – právě v okamžiku, kdy se z něj vyvazuje a současně naň pohlíží zevnitř. Dostávám se tak k lokalizaci paralelní polis. Její „zestředná“ perspektiva je současně „dostředná“, není to pohled neúčastného pozorovatele vystrčeného perspektivou mimo rámeček obrazu. Nivelizován, na pokraji oficiálního života, člověk nesrovnávající se s mocí ztrácí svou skupinovou, sociální příslušnost, všechny vnější opory jej opouštějí. Pro člověka z podzemí pozbývá na významu i značná část dosavadního vědění o společnosti. Odstup tohoto vědění od každodenního života je prohlašován za racionalitu vůbec, bývá dokonce institucionalizován a stává se provozem. Pak nezbyvá než se k takové racionalitě obrátit zády – a to disent udělal. A nejen to, jeho odmítnutí umělých celků jej vede k hledání jednoty s ostatními, k odkrývání přirozeného světa člověka.

¹ Jde o projev V. Havla, čtený v jeho nepřítomnosti při udělení čestného doktorátu na univerzitě Le Mirail v Toulouse 14. 5. 1984. Pod názvem Politika a svědomí byl publikován téhož roku v samizdatovém sborníku *Přirozený svět jako politický problém* (Edice Expedice, sv. 188). Tiskem in Havel, Václav: *Do různých stran. Eseje a články z let 1983–1989*. Ed. V. Prečan. Praha, Lidové noviny 1989.

Je to vlastně hrubý půdorys vnitřní situace, kterou u nás předjímal například Kafka, Hašek či Weiner. Jde nyní nejen o to vyjádřit a předat tuto základní zkušenost, ale také naznačit východisko z ní. Současné však vyvstává skeptická otázka: jsou předpoklady k tomu, aby ono východisko – bude-li vůbec – bylo v druhé části rozdělené Evropy pochopeno? Neboť nepopíratelný zájem minulých let o českou a slovenskou nezávislou kulturu, o disent, o paralelní polis byl založen ve své většině ne na poznávání, ale na sebezpotvrzování, na odhalování vlastních Ptáčků Ohniváčků. Každá orientace, směr, subkultura si hledají jen své zdůvodnění. Příkladem za všechny budiž pokus přivlastnit si Václava Havla v Toulouse, a to současně se zamlčením jeho nepřivlastnitelného poselství.

Půdorys paralelní polis

Po lokalizaci paralelní polis se pokusím nyní popsat její půdorys. Nejnapadnější je změna orientačních bodů v minulosti české kultury. Obrat k postavám zvaným Rio Preisnerem „insulární“, k Weinerovi, Reynkovi, Halasovi, Holanovi, Demlovi či Hančovi je víc než zřejmý, zatímco o modernistickou avantgardu se zajímají snad už jen katedry bohemistiky na Západě.

Co hlavního, nepozorovaně přichází změna zcela zásadní, proměněná funkce slova. Disent vstoupil do světa, který bychom mohli nazvat podle Marshalla McLuhana předguttenbergovskou galaxií, do světa ústního podání a jen jednotlivých knih, světa poselství, kde pojem zprávy nabývá jiného významu. Vzpomeňme onoho Kafkova venkovského učitele, který je varován, aby vědcům svůj jedinečný nález, obrovského krtka, nesvěřoval, učinili by z jeho monstra jen pouhou výjimku, poznámku pod čarou, rozpustili by jej v systému. V nadosobním univerzu vědění jsou jednotlivá tvrzení zprávou jen na pozadí velehory informací, spjatých vzájemnými citacemi do jednoho obrovského celku. Vedle toho jsou na Západě stále ještě přirozené celky vědění, jejichž celistvost není dána pouhou organizací, ale třebaš filiací idejí, jejich vzájemnými vztahy, skutečnou teorií a stejně tak vztahem ke každodennímu životu.

V Evropě „unesené“ nabývají jednotlivé myšlenky a knihy díky své jedinečnosti významu poselství, na rozdíl od Západu, kde jednotlivé

ideje ztrácí na významu právě proto, že je jich tolik. Předguttenbergovský svět je spíše světem jednotlivých myšlenek vázaných na osobnost a její postoje. Co si člověk neznalý fenomenologie vybere z Patočkových knih? Jen jednotlivé myšlenky, které mohou žít samostatným životem. Nakonec se ale ukázalo, že Sókratés a Patočka byli obyvatelé téže galaxie. Tento český filosof se ještě v polovině šedesátých let sám charakterizoval snahou být odborně na úrovni, ale pak nastoupil pouť do světa, kde mizí rozdíly mezi tvrzením, radou a postojem. V Gutenbergově Evropě je oceňován jako znalec antické filosofie a komeniolog, zatímco jeho eseje jsou přecházeny – nemají prý požadovanou standardní vědeckou formu. Jeho eseje byly při překladu „zvědečtované“, je možno se setkat i s obavami je vůbec publikovat, aby se jeho obrazu profesora „neublížilo“. Rozdíl dvou galaxií podání proměňuje význam a dosah každého slova, bez uvědomění této diference nelze disent pochopit.

Svět paralelní polis je i jinak rozčleněn. Vezměme si za příklad *Frankfurter Allgemeine Zeitung* jako ukázkou jednoho světa v malém. Informace jsou uspořádávány do rubrik podle oborů – od politiky přes hospodářství po kulturu – a podle žánrů: úvodníky, komentáře, noticky, eseje, povídky. Svět, který reprezentuje třebaš *Bild Zeitung*, má zase jiné uspořádání, a proto můžeme ze vzájemného srovnávání oborů a žánrů jejich tak rozdílné světy zpětně odvodit. Poměry zastoupených žánrů jsou symptomatické, připomeňme si přání Jiřího Opelíka „napsat dějiny moderního českého písemnictví právě z hlediska toho, jakou roli v něm hrál či nehrál esejistický žánr“.

Podobně lze odkrývat a diagnostikovat svět disentu z charakteristik a vzájemných poměrů přítomných žánrů. Taková analýza navíc minimalizuje vnášené předpoklady. Od prvních let okupace můžeme sledovat výrazný posun v oborech a žánrech. Nejdříve dominovaly práce, které bychom mohli při dobré vůli a v rámci tehdejších zvyklostí nazvat politologickými či sociologickými. Od nich se pak přechází přes historii k filosofii s dominancí literatury. Podobně se mění i žánry: od akademických pojednání se dostáváme k esejům a fejetonům. Už Friedrich Schlegel rozeznal podvojnost eseje, když jej označil za intelektuální báseň, a skutečně, uchylují se k němu jak básníci, tak intelektuálové v okamžiku, kdy jim jejich klasické výrazové prostředky nedostačují. Tento okamžik se nyní stává bezmála celou epochou.

Posun oborů a žánrů není způsoben jen ztíženými vnějšími podmínkami tvorby, jinou čtenářskou obcí nebo snahou o sdílnost. Důvod vidím především v tom, že dnes převládající formy jsou adekvátní prožívané situaci: sama skutečnost se nám zfejetonizovala. Ve znevolažené Střední Evropě nastala totiž schizofrenní situace zřejmého rozdělení života na oficiální a soukromý. K prvému patří zejména všechny „veřejný“ život, život neosobních rolí a vztahů, zideologizované vědění, zatímco soukromý život je dán naopak subjektivními prožitky, osobními vztahy a ve srovnání se Západem nesrovnatelně větší osobní komunikací. Osobní prožívání je přitom u všech lidí bezmála stejné, ústnímu podání je stačí jen akcentovat a zdůraznit, stejně tak fejetonu. Nepokoušejí se a ani nemohou podávat konstrukci celku (tak jak to činí například román), proto je fejeton a ostatní literatura navazující na ústní podání, jako třeba Hrabalova, jen těžce přístupná lidem s jinou zkušeností, na rozdíl od literatury postavené na obměnách všeobecně přijatých forem. Nejvýmluvnějším příkladem je Vaculíkův *Český snář*, který byl doma považován za ojedinělé dílo, na Západě však prošel celkem bez povšimnutí nebo byl přijímán s rozpaky. Mimochodem, mohli jsme si v *Listech* přečíst ty úryvky, které byly v Československu v oficiálních vydáních Hrabalových knih vypuštěny jako politicky nežádoucí, ale jen málo se ví, že v německém vydání Vaculíkova *Snáře* byly vypuštěny všechny pasáže, které by zde mohly být vykládány jako pravicové, falokratické či jaké. Ani jeden z autorů neprotestoval, Hrabalovi je to vyčítáno.

Forma eseje předpokládá vědomé odkrývání celku, nikoli neosobního, ale společně prožívaného. Je spojením poselství a zprávy. Esej na rozdíl od fejetonu může být dialogický a současně se může pokoušet o výslovné postižení celku. Stejně formulované obecné tvrzení užitá jednou v eseji a podruhé ve fejetonu lze navzájem jen těžko srovnávat; v eseji je v kontextu s dalšími obecnými formulacemi, ve fejetonu navazuje jen na impresionistické pozadí. Je to rozdíl podobný hranicím dvou uvedených galaxií. Nepřestupitelnost žánrů se ukázala nejlépe na diskusi vyvolané jedním z Vaculíkových fejetonů, kdy se polemizovalo s něčím, oč myslím ani Vaculíkovi nešlo; závěr jeho fejetonu není oddělitelný od nálady pozadí a ta je ovšem nezbytným prostředkem jeho osobní vnímavosti. Imprese a exprese likvidují esej jako žánr, přibližují jej k fejetonu. Autentičnost sama však není ještě pravda, byť pravda musí být autentická. Expresivnost je navíc nebezpečná, vede obvykle

k bolestinství a to opět k soustředění se jen na sebe. Podle La Rochefoucaulda si však člověk snadno uvykne na utrpení druhých, a dnes je Západ skutečně výčtem represí na Východě unaven.

Podobně jako se v krizových situacích člověk uchyluje k jednoduchým formám jednání, volí si v těžké době i česká kultura základní a jednoduché formy a žánry. Stejně tak je tomu i v životě veřejném – lidská práva zde představují základní jistoty, na které sofistifikovaný a diferencovaný život na Západě pohlíží zhusta jako na naivní a triviální. Ale řekněme si upřímně, ony takové skutečně jsou. Jsou totiž jednoduché jako Koperníkův obrat, který však sám bez důsledného vyvození závěrů, bez kvalifikovaného rozpracování neznamená mnoho. Nerozpracovávané myšlenky neznamenají mnoho, jsou jen poselstvím a navíc poselstvím jen pro některé, zůstávají uzavřeny ve svém žánru. Jsou jen prožívány, nejsou nahlíženy.

Předložený pokus o půdorys paralelní polis není jistě úplný, ale snad lze s jeho pomocí nahlédnout pohyb české nezávislé kultury v okupačních letech.

Znovuzrození agory

Po lokalizaci a půdorysu paralelní polis se pokusím nastínit její další možnosti, které shledávám především v jejím jazyku. Všeřídící aparát produkuje ideologicko-byrokratický jazyk, kterým by mohl vše spravovat, tedy jazyk univerzální a současně – stejně jako aparát – homogenní a hierarchizovaný. Tím se liší umělý jazyk aparátu od jazyka přirozeného, od jazyka úmluvy, jazyka otevřenosti celku světa, který čerpá význam z kontextu, dialogu a společné zkušenosti.

Fejeton, esej a podobně i jazyk lidských práv jsou v Československu posledními formami, které dokáží ještě smysluplně spojit přirozený lidský jazyk s troskami obecných a abstraktních termínů. Jazyk lidských práv je dostatečně univerzální, ale nikoli dostatečně diferencovaný a přesný a to znamená, že jen málo může navazovat na organizovanou činnost, že apeluje jen na vědomí, nikoli na zájmy, není to jazyk praktických alternativ. Odpovědnost k celku a za celek proklamovaná Václavem Havlem nebude skutečnou odpovědností, nebude-li konkrétní a účinná.

Disent může překročit hranice pouhého podzemí, likvidovat nebezpečí ghetta, jen osobního vyjádření, a současně navázat smysluplný dialog se Západem jen tehdy, podaří-li se mu konstituovat svůj vlastní jazyk. Jazyk, který by překračoval pouhou impresivnost a expresivnost, zahrnoval by v sobě obecné termíny a současně by nebyl slepě závislý na neosobním věděni. I fyzikovi Heisenbergovi se pojmy běžné řeči, jakkoli nepřesně jsou definovány, zdají být pro rozšíření věděni stabilnější než exaktní pojmy vědeckého jazyka, které jsou jakožto idealizace odvozeny jen z omezené skupiny jevů. Umělé jazyky si odvozuji termíny z umělých situací a nadosobních závislostí, jazyk přirozený vychází naopak z konkrétních a proměnlivých situací společného celku. Předpokládá celek světa, celek odkrývaný společnou racionalitou.

Jedna linie evropského myšlení se snaží konstruovat racionální politiku nezávislou na individuálních rozhodnutích – asi tak, jako se ke své kooperaci nerozhodují mravenci. Naopak teoretikové liberalismu postulují nutnost rozhodnutí se pro jedinou společenskou racionalitu s tím, že rozhodnutí může být míněno vždy jinak a nakonec nemusí být vůbec racionální, respektive může být mimo společenskou racionalitu.

Právě v okamžiku násilného přerušení tradic a vnucení oné racionality mravenčího impéria se potlačovaným a nivelizovaným nabízí možnost racionalitu společně nalézat, totiž v diskusi o věcech, kterými „se všichni lidé v jisté míře zabývají“, nalézat ty věty, „jichž lze užít pro všechny“, řečeno s Aristotelem. Ve srovnání se situací na Západě, kde pluralita přešla k autonomnosti a sebeuzavřenosti jednotlivých stran a subkultur, jejichž jazyky se už ani nekonfrontují, vzbuzuje snaha disentu o vytvoření společného jazyka jistou nadějí. Je to také jediná možná cesta k vytváření společné tradice, jak to naznačila například polemika o Seifertovi v *Kritickém sborníku*.²

Nepovažuji proto nic za tak významné jako analýzu a kritiku jazyka disentu, bez nichž vytváření tohoto jazyka není možné a kterou vědomě započal Petr Fidelius, stejně jako na druhé straně analýzu jazyka současné oficiální propagandy. To, co Fidelius koná, není kritika názorů z hlediska názorů jiných, ale kritika hledající společný základ.

² Viz Fidelius, Petr: Jazyk a zkušenost. In *Kritický sborník*, č. 1 (1982), a následující polemika s J. Vohryzkem v č. 2 (1982) a 3 (1982).

Tato úporná snaha, třebaš pracná, může vést pozvolna k vytváření jazykové pospolitosti (nikoli jistě ve smyslu národního jazyka) a ta je vždy základnější než pospolitost názorů či přesvědčení. Mohli bychom ji označit za obdobu „Geselligkeit“ J. Burckhardta, který ji považoval za základ řeckého „zázraku“.

Snad je to právě začátek dlouhé cesty k dialogu, konsenzu a spolupráci, k nalézání a vytváření společných tradic. Cestou odkrývání společného celku se musí ubírat Evropa celá, jinak bude ta západní podrobena stejné zkušenosti jako její zatím osamělý zbytek. Paralelní polis a Západ si zatím podávají jen zprávy, nikoli poselství; je zapotřebí obojí. Řešením je objevovat – nikoli konstruovat – společný základ žitého světa, znovuoživit agoru jako místo pře i dohody (konec byrokratických představ). Svět dějin, nikoli svět mýtů, utopií a konstrukcí. Minulost, kterou líčí Patočka v *Kacířských esejích*, by mohla být i budoucností. „*Polemos* je to společné. *Polemos* spojující soupeřící strany, nejenže stojí nad nimi, nýbrž v něm *jsou* zajedno. V něm se vytváří jedna, jednotná moc a vůle, z něho jediného rostou všechny zákony a ústavy, ať jakkoli rozdílné.“